

NƏBİ XƏZRI DRAMATURGIYASINDA FOLKLOR QAYNAQLARI**F.R.SƏFİYEVA***Azərbaycan Dövlət Universiteti*

Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı faydagötürmə münasibətləri zəngin ənənəyə malik ədəbi-tarixi təcrübəni və çoxçeşidli yaradıcılıq çevrəsini əhatə edir. Mif və əfsanələrdən, nağıl və rəvayətlərdən, eləcə də möhtəşəm epos-dastan mədəniyyətimizdən bəhrələnmə Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi uzaq keçmişdəki klassiklərimizdən üzü bəri bütün istedadlı qələm sahiblərinin yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Folklordan gələn mövzu, motiv, obraz və süjetlər yazılı ədəbiyyatda milli koloritin, xəlqi ruhun, tarixi-mənəvi dəyərlərin, etnoqrafik həyat və düşüncə tərzinin başlıca göstəricisi kimi çıxış etməklə bərabər həm də dil üslub aydınlığının, bədii-estetik şəffaflığın əsas təminatçıları sırasında yer alır. Folklordan yaradıcı şəkildə bəhrələnmə yazılı ədəbiyyata hər zaman yeni nəfəs, yeni hava gətirir. Bunu sənət dünyası folklorla, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olan klassik və müasir sənətkarlarımızın yaradıcılıq təcrübəsindən asanlıqla görmək mümkündür.

Yazılı ədəbiyyat və folklor münasibətlərinin mühüm bir istiqaməti folklorda yaşayan tarixi-mənəvi yaddaşın yenidən bərpası, oyadılması, müasir dövr və həyatın tələblərinə, şərtlərinə uyğun şəkildə ədəbi dövriyyəyə daxil edilməsi problemi ilə bağlıdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçı və şairlərin, eləcə də dramaturqların folklorla müraciətində bu istiqamət daha qabarıq olmuşdur. Torpaq, vətən təəssübkeşliyinin gücləndirilməsi, vətənpərvərliyin təbliğ və təlqini, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət, ehtiram və bağlılıq aşılması zərurəti bu kontekstə uyğun gələn folklor qaynaqlarını hər zaman bədii ədəbiyyatın diqqəti önündə saxlamışdır. Sözü gedən tarixi-mənəvi keyfiyyətlərin daha geniş yer aldığı «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun bu sırada önəmli yer tutması, şübhəsiz ki, olduqca təbiidir. 1939-cu ildə Bakıda Həmid Araslıının transliterasiyası ilə ilk dəfə nəşr olunan möhtəşəm eposun işıq üzü görməsindən az sonra yazıçı və şairlər onun ayrı-ayrı boylarına müraciət edərək oradakı mövzu və süjetlər əsasında müxtəlif janrlarda bədii əsərlər qələmə almağa başlamışlar. M.Hüseyn, M.Rzaquluzadə, Ə.Dəmirçizadə və başqalarının «Dədə Qorqud» mövzusunda əsərləri elmi ictimaiyyət və geniş oxucu auditoriyası tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Lakin Stalin-Bağirov rejiminə məxsus repressiya dalgası «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu üzərinə yasaq qoyduqdan sonra bədii ədəbiyyatın bu istiqamətdəki fəaliyyəti dayanmışdır. 1951-ci ildə Moskva siyasi dairələrinin göstərişi ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları pantürkist ideyalar təbliğ edən, erməni və gürcü xalqlarına qarşı yönəlmiş zərərli bir əsər kimi Azərbaycan Kommunist Partiyasının XVIII qurultayında M.C.Bağı-

rov tərəfindən kəskin tənqid edilərək onun üzərinə qara bir pərdə çəkilməmişdir. Stalin rejimi çökdükdən sonra SSRİ-də gedən siyasi-mədəni proseslərdəki yumşalma «Kitabi-Dədə Qorqud»un üzərindən həmin pərdəni müəyyən qədər qaldırmaq imkanı yaratmış, 1957-ci ildə H.Araslı, M.Arif, Ə.Dəmirçizadə və M.H.Təhmasibin birgə imzaladığı «Dədə Qorqud dastanları» adlı məqalə «Kommunist» qəzetində çap olunduqdan sonra epos bəraət ala bilməmişdir (7). Lakin əvvəlki illərin xofu bədii ədəbiyyatı bu mövzuya müraciətdən xeyli müddət çəkəndir. Yalnız yetmişinci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycanda yaratdığı milli-mənəvi ruh «Dədə Qorqud» mövzusunda ciddi şəkildə ədəbi həyata qaytara bilməmişdir. Anarın «Dədə Qorqud» kinossenarisi və bu mətn əsasında çəkilmiş filmin həmin mövzu ilə bağlı yenidən canlanmada böyük rolu olmuş, sonrakı dövərdə N.Xəzri, M.Araz, M.Süleymanlı, Ə.Muğanlı, Z.Yaqub, K. Abdulla, A.Abdullazadə və başqa istedadlı qələm sahibləri bu istiqamətdə bir çox dəyərli əsərlər yazmışlar (5, s. 13-17). Azərbaycanda istiqlal düşüncəsinin formalaşmasında, milli azadlıq hərəkatının irəliləməsində həmin əsərlərin mühüm rol oynadığı inkar olunmazdır. 1996-cı ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı tarixi sərəncam imzaladıqdan sonra Dədə Qorqud mövzusu ölkəmizin milli-mənəvi həyatında, o cümlədən də ədəbi-mədəni sferada daha geniş yer almışdır.

İyirminci yüzilliyin yuxarıda xatırlanan son onilliklərində bədii ədəbiyyatda Dədə Qorqud mövzusunda ardıcıl şəkildə müraciət edən və bu istiqamətdə mükəmməl, dərin məzmunlu əsərlər qələmə alan xalq şairi Nəbi Xəzrinin yaradıcılıq axtarışları da «Dədə Qorqud və müasir yazılı ədəbiyyat» konteksti baxımından böyük ədəbi əhəmiyyətə malikdir. Nəbi Xəzrinin yaradıcılığı elə başlanğıcdan xalqı ruha, mənəvi dəyərlərə qırılmaz tellərlə bağlı olduğundan onun Dədə Qorqud mövzusunda müraciəti yaradıcılıq göstəricisi baxımından olduqca təbii və qanunauyğundur. Görkəmli sənətkar «Kitabi-Dədə Qorqud»a dönə-dönə müraciət etmiş, oradan götürdüyü mövzu, motiv, süjet və obrazları özünün təxəyyül süzgəcindən keçirərək orijinal məzmunu və bədii tutuma malik mükəmməl əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Müşahidə göstərir ki, onun Dədə Qorqud mövzusunda qələmə aldığı hər bir uğurlu əsər növbəti əsərin yaranmasına təkan vermiş, beləliklə də «Əfsanəli yuxular» poeması «Torpağa sancılmış qılnc» dramatik əsəri, o isə öz növbəsində «Burla xatun» pyesi üçün bədii-poetik stimulaşdır.

Nəbi Xəzri «Dədə Qorqud» mövzusunda müraciətlə yazdığı hər üç əsərində ana obrazına xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, «Əfsanəli yuxular» və «Torpağa sancılan qılnc»da ana – Burla Xatun obrazı əsas obrazlardan biri, «Burla Xatun» pyesində isə əsərin baş qəhrəmanıdır. Hər üç əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun bütün boylarına məxsus ümumi ruh hakimdir: Oğuz igidlərinin bahadırlığı, düşmən qarşısında yenilməzliyi, vətən torpağı uğrunda savaşa və şücaətləri, ana, qız-gəlinləy qətiyyəti uca tutmaları, ağsaqqal, böyük, ulu önündə ehtiram göstərmələri və s. bu kimi mənəvi keyfiyyətlər bütün təsvir-təqdim planlarında leytmotiv olaraq keçir. Bununla belə, konkret bir süjetin – «Salur Qazanın evinin yağmalandığı» boydakı əhvalatların əsas götürüldüyü də görünməkdədir.

«Əfsanəli yuxular»da Burla xatunun simasında əsil Azərbaycan qadınının dözümlü və dəyanətli, sədaqətli, övlada məhəbbətli, eləcə də Uru-

zun və Qazanın simasında oğulun anaya məhəbbəti öz dolğun poetik həllini tapa bilmişdir.

Poemanın oxucular tərəfindən sevilərək böyük uğur qazanması və Nəbi Xəzrinin ana və vətən mövzusunda həssas münasibəti şairi bu mövzuda başqa bir əsər də yazmağa ruhlandırdı. Yeni əsər yeni janrda ortaya çıxdı. Səksəninci illərin ortalarında qələmə alınan və elə həmin dövrdə də özünün uğurlu səhnə təcəssümünü tapan «Torpağa sancılan qılnc» pyesi dastandakı və poemadakı süjetin dramaturji həlli baxımından diqqətçəkici bir əsərdir. Doğrudur, pyesdə, «Əfsanəli yuxular» poemasından gələn poetik parçalar, təsvirlər az deyildir, lakin bu oxşarlıqlarla müqayisədə fərqli cəhətlər daha çoxdur. Poemada «Kitabi-Dədə Qorqud»un uyğun boyu ardıcılıqla izləniləndiyi halda, burada dramatik səhnələr sərbəst bir düzüm içərisindədir. Şair Nəbi Xəzri poemada daha çox tərənnüm və təsvir planını əsas götürmüşdür. Dramaturq Nəbi Xəzri isə öz işini əsasən konflikt situasiyası və onun dramaturji həlli üzərində qurmuşdur. Poemada Burla xatun düzüm və dəyanət nümunəsidir, pyesdə bütün bu keyfiyyətlər öz yerində qalır, əlavə olaraq biz onu əlində qılnc tutan bir bahadır-cəngavər kimi görürük. «Torpağa sancılan qılnc»da «Ana» obrazı ilə «Vətən» obrazı eyniləşdirilir, bütün psixoloji və dramaturji situasiyalarda onlardan biri o birini təmsil edir. Ümumiyyətlə, bu pyesdə vətənpərvərlik ruhu, torpaq, ana yurd qeyrəti ön plandadır.

Pyesin finalında Nəbi Xəzrinin əvvəlki əsərlərində müşahidə olunan ana ülvyyəti, ana ucalığı, ana humanizmi məsələsi bir daha özünü göstərir. Qaraca Çobanın tutub gətirdiyi Şöklü Məliyin boynunu qılnc ilə vurmaq səlahiyyəti vətəni təmsil edən ana obrazına – Burla xatunə verilir. O, qılncı qaldıraraq düşmənin başını üzümək istəyəndə Şöklü Məlik onun ayaqlarına yıxılıb «ana» deyərək yalvarır, imdad diləyir. Düşməne qarşı nə qədər kin və nifrət bəsləsə də «ana» xitabını eşidən Burla Xatunun ürəyi yumşalır və əlindəki qılncı torpağa sancaraq deyir:

Bura «ölüm» - deyə atını çəkdim,
Səni lənətləyir, qarğışlayıram.
İndi ki sən «ana» adını çəkdim,
Mən səni anaya bağışlayıram (2, 201-202)

Qeyd edək ki, qatil düşmənin rəhm, mərhəmət simvolu olan ana tərəfindən bağışlanmasına «Torpağa sancılan qılnc» pyesindən əvvəl böyük dramaturqumuz Hüseyn Cavidin məşhur «Ana» mənzum pyesində də rast gəlinir. Orada ana öz oğlunun qatilini alicənablıq edərək bağışlayır və qatil bundan sarsılaraq ömürlük vicdan əzabı çəkir.

«Torpağa sancılan qılnc» pyesində müasirlik ruhu folklor-epos yaddaşından götürülmüş mövzu və süjet işığında çatdırılmışdır. Əsər qələmə alındığı və tamaşaya qoyulduğu ilk illərdə Qarabağ problemi təzəcə qaldırılmışdı. Ermənilərin torpaq iddiasına cavab olaraq Nəbi Xəzri bu əsərdə Dədə Qorqud obrazının dili ilə həm də öz ziyalı-vətəndaş mövqeyini bildirirdi. Həmin illərdə keçmiş Sovet məkanı və onun senzurası qaldığı üçün sərt mövqe nümayiş etdirmək mümkün deyildi. Düşmənin torpaq iddiasından geri çəkilməsinin, peşimançılığını bildirəcəyi təqdirdə əfv olunmasının mümkünlüyü düşüncəsi hələlik cəmiyyətdə qalır. «Torpağa sancılan qılnc» pyesi bir romantik qəhrəmanlıq əsəri kimi vətən torpağının birliyi, bölünməzliyi ideyasını açıq şəkildə ortaya qoymaqla bərabər, düşməni ana alicənablığı ilə əfv etməyin mümkünlüyünə

də üstüörtülü bir eyhamla işarə eləyirdi. Qarabağ ətrafındakı hadisələrin sonrakı gedişatı, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin getdikcə böyüyərək müharibəyə çevrilməsi Nəbi Xəzrini «Torpağa sancılan qılınc»dakı finaldan fərqli bir finala – ölüm gətirən düşmənin ölümlə də cəzalandırılması sonluğuna malik olan yeni bir əsər qələmə almağa təşviq etdi. «Burla Xatun» dramı «Torpağa sancılan qılınc»ı təkcə final baxımından deyil, bütün dramatik sistemiylə yeniləşdirdi. Nəbi Xəzri qılıncı sancıldığı torpaqan çıxararaq düşmənin – Şöklü Məlikin boynuna endirməyi qərarlaşdırdı və bunu məqsədli şəkildə yenə də ananın – Burla xatunun əli ilə həyata keçirdi. Bundan əvvəlki əsərdə düşmənin saxta yalvarışından rəhmə gəlib onu bağışlayan ana – Burla xatun bu dəfə daha sərt və qəti addım atdı.

Nəbi Xəzri təqribən eyni süjet və mövzu əsasında qələmə aldığı üçlüyün sonuncusunu doxsanıncı illərin ortalarında qələmə aldığı zaman Azərbaycan tamamilə fərqli bir gerçəklik içindəydi. Sovet dövləti dağılmış, Azərbaycan istiqlalına qovuşmuş, söz-fikir azadlığına meydan açılmışdı. Ermənilər həyasızcasına öz torpaq iddialarını davam etdirir, torpaqlarımızın işğalına can atırdılar. Bu tarixi-siyasi situasiya məhz «Burla Xatun» kimi sərt və açıq tendensiyası olan əsərlərin qələmə alınmasını zərurətə çevirmişdi. Vətən torpaqlarının birliyi və bütövlüyü uğrunda mübarizəyə çağırış, torpaq iddiasında olan düşməne qarşı aманsızlıq, yurdsevərlik, bahadırılıq düşüncəsinin möhkəmləndirilməsi, cəngavər babaların hünər salnaməsindən ibrət götürülməsi və s. bu kimi çoxsaylı aktual məsələlər pyesin hər məqamında, az qala hər sətrində, hər misrasında xüsusi intonasiya ilə vurğulanır. Əsərdə Qazan xanın özü yox, ruhu çıxış edir. O, qaibdən səslənərək Burla xatunu (ana vətəni nəzərdə tutaraq) və oğuz elini mübarizəyə çağırır. Əsərin finalına yaxın Qazan xanın qaibdən gələn səsi:

Qanlı bir intiqam görünür mənə.

Yoldayam, gəlirəm qisas naminə (3, 58)

söyləyir. Bu, şair-dramaturqun işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasına özünəməxsus poetik-romantik çağırışıdır. Əsərdə Qazan xanın ruhu Burla xatunu cəsarətləndirir və o, düşməni – Şöklü Məliyi öldürməyə müvəffəq olur. Hər iki manera əsərin müasirlik ruhunu, çağdaş Azərbaycan gerçəkliyinə mənəvi təkan vermək imkanını ifadə edir.

«Burla Xatun» dramı süjet dolğunluğu, kompozisiya bütövlüyü, eləcə də teatral göstəriciləri baxımından mükəmməl bir əsərdir. Burada obraz kimi çıxış edən «kölgə»lər, qaibdən gələn səda (Qazan xanın səsi), ruhların müraciəti, habelə şair-dramaturqun öz təxəyyülü ilə yaratdığı və eposda olmayan bir çox başqa obrazlar dramatik şəbəkəni kifayət qədər genişləndirmiş və zənginləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, bu əsərin simasında «Dədə Qorqud obraz və süjetlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmənin əsil örnəyi ortaya qoyulmuşdur. Mövzuya sərbəst, müstəqil yanaşma və onun istedadlı həlli «Burla Xatun»u epos və yazılı ədəbiyyat kontekstinin ən uğurlu təzahürlərindən birinə çevirmişdir (6, 155-161).

Folklora, epos yaddaşına yaradıcı müraciət və onun müasirliklə zağdaş mənəvi dəyərlər sistemi ilə səsləşməsinə, uyğunlaşmasına nail olmaq çətin və mürəkkəb bir işdir. Yalnız güclü istedadlar, qüdrətli bədi təxəyyül sahibləri bu ağır prosesin öhdəsindən uğurla gəlməyi bacarırlar. Xalq şairi Nəbi Xəzrinin Dədə Qorqud mövzusunda qələmə aldığı

əsərlər folklorla, epos mədəniyyətimizə yaradıcı şəkildə yanaşmanın, tarixi-mənəvi qaynaqları yenidən dəyərləndirmənin belə bir uğurlu örnəyi sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, IVc., Bakı: Yazıçı, 1984, 262 s.
2. Nəbi Xəzri. Nəsillər-əsrlər. Bakı: Gənclik, 1985, 208s.
3. Nəbi Xəzri. Burla Xatun // Azərbaycan j., 2000, № 12, s.58-74.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 263s.
5. Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzuları Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında // Azərbaycan j., 1999, № 9, s. 13-17.
6. Rəhimli İ. Səhnə dastanı // Azərbaycan j., 1983, №5, s.156-161.
7. Araslı H., Arif M., Dəmirçizadə Ə., Təhmasib M. Dədə Qorqud dastanları. «Kommunist» qəzeti, Bakı, 1957. 26 mart.

ИСТОЧНИКИ ФОЛЬКЛОРА В ДРАМАТУРГИИ НАБИ ХАЗРИ

РЕЗЮМЕ

Ф.Р.САФИЕВА

Статья посвящена творчеству Наби Хазри, который в своих произведениях: «Легендарные сны», «Мечь, пронзивший землю», «Бурла Хатун» успешно использовал темы, мотивы, образы и сюжеты эпоса «Дед Коргуд». «Легендарные сны» - первая удачная попытка дала стимул новым произведениям, в которых автор, опираясь на мифическую черту «Материнское право- право Творца», создал образ матери – Бурла Хатун. Матери, способные встать на защиту Родины.

Творческий подход к фольклору, умение связать его с современностью задача не из легких. Только великие творцы как Н.Хазри могут справиться с этой задачей.

FOLKLORE SOURCES IN NABI KHAZRI'S DRAMA

F.R.SAFIYEVA

SUMMARY

The article deals with the people's poet Nabi Khazri's creative activity who felicitously applied to the plot, motives, images in the epos of "Dede-Korkut" in his works "Legendary Dreams", "Burla Khatun", "The sword piercing the Earth". This first successful attempt – "Legendary Dreams" – motivated the author to create more. So the author, leaning upon the fragile features of "Mother's rights-God's Rights" created his idol of mother – Burla Khatun, the mother ready to defend the Motherland.

Only the greatest like Nabi Khazri can have that mature approach to folklore and adapt into modernity.